

RUS KAYNAKLARINA GÖRE SARIKAMIŞ HAREKÂTI*

SARIKAMISH OPERATION ACCORDING TO RUSSIAN SOURCES

Ramin SADIGOV**

Öz

29 Ekim 1914'te Osmanlı'ya ait iki savaş gemisinin Karadeniz kıyısındaki Rus şehirleri Odessa, Sevastopol, Feodosiya ve Novorossiysk'i bombalaması üzerine Rusya hükümeti, Osmanlı ile diplomatik ilişkilerin kesildiğini ilan ederek İstanbul'daki Rus elçilik heyetini derhal ülkesine geri çağırıldı. 2 Kasım'da Çar Nikola bir manifesto yayımlayarak Osmanlı Devletine savaş ilan etti ve Rus Kafkas Ordusu'na sınırı geçerek Osmanlı ordusuna saldırma emri verdi. Böylece Osmanlı Devleti fiilen I. Dünya Savaşı'na girmiş oldu. Rusya'nın savaş ilan etmesinden sonra Doğu Anadolu bölgesinde iki taraf arasında çatışmalar başladı. Rusya'nın amacı Osmanlı III. Ordusunun üssü olan Erzurum'u ele geçirmektir. Bunun bilincinde olan Osmanlı Devleti bir plan hazırladı. Plana göre öncelikle Rusya bölgeden atılacak ve Kars ile Ardahan kurtarılacaktı. Ardından Güney Kafkasya'ya ilerlenerek Bakü ele geçirilecek ve Rusya tahakkümü altında yaşayan bütün Türk-İslam halkları Çarlık aleyhine isyana teşvik edilecekti.

Planı uygulamak için harekete geçen Osmanlı Devleti, 1914 yılının Aralık ayında oldukça riskli bir askeri operasyona karar verdi. Tarihe Sarıkamış Operasyonu diye geçen bu harekât yaklaşık 15 gün sürdü ve Osmanlı Devleti için büyük mağlubiyetle sona erdi. Bugün hala üzerinde büyük tartışmalar yapıldığı Sarıkamış Harekâtı hakkında Rus kaynaklarının verdiği bilgiler kuşkusuz çok önemlidir. Bu çalışmada arşiv kaynakları dışındaki Rus basını ve literatürünün Sarıkamış Harekâtı'na bakışı irdelenmiş, harekâtla ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

I. Dünya Savaşı, Sarıkamış Harekâtı, Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti

Abstract

On October 29, 1914, after the bombing of the Black Sea coast of Odessa, Sevastopol, Feodosia and Novorossiysk by two Ottoman naval vessels, the Russian government proclaimed that diplomatic relations with the Ottoman state had been cut off and immediately called the Russian embassy delegation in Istanbul back to the country. On November 2, Tsar Nikola issued a manifesto and declared war against the Ottoman Empire and ordered the Caucasus army to attack the Turkish army by crossing the border.

Thus, the Ottoman Empire actually entered the First World War. After Russia declared war against Ottoman Empire, clashes between the two sides began in the Eastern Anatolia region. The

* Bu çalışma, Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi (Burhaniye/ Balıkesir, 5-8 Eylül 2018)ne sunulan ve sadece Özet kısmı yayınlanmış "Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı" adlı bildirinin makaleye dönüştürülmüş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, saki552003@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0002-6236-0138>.

main aim of Russia was the Capture of Erzurum which was also the base of the III. Corps of the Ottoman Empire . The Ottoman Empire, aware of this situation, prepared a plan. According to this plan, Russia will be firstly removed from the region and so Kars and Ardahan will be rescued. Later on, Baku will be recovered by moving to the South Caucasus and all Turkish-Islamic peoples living under Russian domination will be encouraged to rebel against Tsarism.

In order to implement this plan, the Ottoman Empire decided to carry out a risky operation in December 1914. This operation, known in history as Sarikamış Operation, lasted for about 15 days and ended with great defeat for the Ottoman Empire. The information given by the Russian sources on the Sarikamış Operation, which still has great debate on today, is undoubtedly very important. In this study, view and aspects of Russian press and literature beyond archive sources towards Sarikamış Operation was examined.

•

Keywords

I. World War, Sarikamış Operation, Tsarist Russia, Ottoman Empire.

Giriş

I. Dünya Savaşı imparatorluklar ve devletlerin karşılıklı çatıştığı dünyanın ilk genel mücadelesi olma hasebiyle büyük tarihi öneme sahip olmuştur. 4 yıl süren savaş, İttifak Devletleri için ağır bir yenilgiyle sona ermiş, neticede Osmanlı, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorlukları tarih sahnesinden silinmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu savaş boyunca dört büyük cephede savaştı. Bunlar Çanakkale, Suriye, Irak ve Doğu cepheleleri olmuştur. Diğer üç cephede İngiltere ve Fransa ile çatışan Osmanlı Devleti, Doğu cephesinde sadece Rus ordusu ile savaştı. Fakat tüm çabasına rağmen Rusları bölgeden uzaklaştıramamış, 1916 yılında Doğu Anadolu'nun en güçlü istihkâmı olan Erzurum'u da kaybetmek zorunda kalmıştır. Böylece bölge Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'nın işgali altında bulunmuştur.

Doğu Cephesinde ilk çatışmalar Rusların cephe hattını geçmesiyle başlamıştır. Kasım ayının sonlarına kadar süren şiddetli çatışmalarda hiçbir taraf kayda değer bir ilerleme sağlayamamış, hatta Osmanlı ordusu ele geçirdiği bazı bölgeleri bile bir süre sonra terk etmek zorunda kalmıştır. Hal böyle olunca Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rusları kuşatma operasyonu yapma kararı almış, böylece Sarıkamış Harekâtı düzenlenmiştir.

Kuşkusuz Türk tarih yazımında, I. Dünya Savaşı'nın en çok tartışılan konularından birisi Sarıkamış Harekâtı olmuştur. Kayıpların fazla olması, harekâta her hangi bir başarı kazanılmaması ve daha sonraki süreçte tüm Doğu Anadolu bölgesinin Rusya işgaline maruz kalması Enver Paşa'nın eleştirilmesine yol açmıştır. Yalnız sadece Türk tarih yazımı değil, Rus tarih yazımı da gerek harekâtın yapıldığı sırada, gerekse de harekât bittikten sonra Enver Paşa'yı hedef tahtasına oturtmuştur. Bu nedenle Rusların bu konudaki değerlendirmelerinin öğrenilmesinin zaruri olduğu kanısına varılmıştır.

Araştırmamızın amacı Sarıkamış Harekâtı'nı Rus basını ve literatürüne göre değerlendirmektir. Şimdiye kadar Türkiye'de yapılan çalışmalarda genel olarak Türk ve batı kaynakları ekseninde konuya yaklaşıldığı fark edilmiştir. Oysa Rus kaynaklarının olaya bakışı ve yaklaşımının nasıl olduğu büyük önem arz etmektedir. Bu gerçek doğrultusunda dönemin Çarlık basınının harekâtla ilgili haber ve değerlendirmeleri irdelenmiştir. Bu ise çalışmanın özgün olmasının temelini teşkil etmiştir. Diğer yandan çalışma kaleme alınırken, basının yanı sıra Ekim Devrimi'nden sonra gerek Rusya'da, gerekse de batıdaki Rus araştırmacılar tarafından yazılan eserler, ilk elden kaynaklar olması hasebiyle tetkik edilmiştir.

Konuya ilişkin dikkatimizi çeken ilk çalışma, Dimitri Dubenski'nin harekâttan önce Rus çarı II. Nikola'nın Sarıkamış cephe hattına yaptığı seyahat hakkında kaleme aldığı "İmparator Nikola Aleksandroviç Ordu ile Bir arada: Kasım-Aralık 1914" adlı eser olmuştur. 1915-1916 yıllarında Petrograt'ta yayınlanmış eserinde Dubenski, Nikola'nın başkent Petrograd'tan Tiflis'e, oradan da Kars'a ve Sarıkamış'taki cephe hattına seferini ayrıntılı bir şekilde yazmış, çarın seyahatini fotoğraflarla zenginleştirmiştir. Yine onun editörlüğünde yayınlanan *Letopis Voynı* dergisinde de, hem Çar Nikola'nın seyahati, hem de Sarıkamış Harekâtı ile ilgili yazılar ve haberler tıpkı bir günlük gibi yansıtılmıştır.

Sovyetler döneminde de konu Rus araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu çalışmalardan bazıları hakkında bilgi vermeyi lüzumlu görüyoruz. İlk çalışma Nikolay Korsun'un "Birinci Dünya Harbi'nde Kafkasya Cephesi'nde Sarıkamış Harekâtı" adlı eseridir. 1937 yılında Moskova'da yayınlanmış eserinde yazar, harekâttan önce, harekât sırasında ve sonrasında

meydana gelen bütün gelişmeleri kaleme almış, olaya bir Sovyet araştırmacısı gözüyle yaklaşmıştır. Fakat her ne kadar Sovyetler döneminde yazılmış olsa da eserde genel olarak Çarlık ordusunun övüldüğü dikkat çekmiştir.

Bir önemli kaynak da, Yevgeni Maslovski'nin, 1933'te Paris'te yayınladığı "Kafkas Cephesi'nde Birinci Dünya Harbi" adlı kitabıdır. Bununla beraber Georgiy Berkman'ın "12-24 Aralık 1914 Yılındaki Sarıkamış Harekâtı: Bazı Belgeler" isimli kitabı ile Vladimir Nikolski'nin 1933'te Sofya'da yayınlanan "Sarıkamış Harekâtı: 12-24 Aralık 1914" adlı monografisi de harekâtın daha iyi anlaşılması hasebiyle önem arz etmektedir.

Çalışmamızda şu sorulara yanıtlar aranmıştır: Harekâttan önce Rus kaynakları tarafların durumu hakkında ne tür bilgiler vermiştir? Enver Paşa'nın şahsında genel olarak Osmanlı ordusunun durumu hakkında ne tür değerlendirmeler yapılmıştır? Harekâtın yapılışı ve sonucu Rusya ve dünyada nasıl yankılanmıştır? Rus araştırmacıları genel olarak harekâtı nasıl görmüşlerdir? Bütün bu sorular çalışmanın ilerlemesine paralel olarak yanıtını bulacaktır.

Sarıkamış Harekâtı Öncesinde Kafkas Cephesinde Genel Durum

Birinci Dünya Savaşı başladığında Doğu Anadolu'da Osmanlı'nın III. Ordusu görev yapıyordu. Bu ordu 3 kolordudan, biri süvari dört Aşiret tümeni ile sınır jandarma kuvvetlerinden ibaretti. (Şirokorad 2009: 489) Bunlardan IX ve XI. Kolordu Erzurum'da, X. Kolordu Giresun, Samsun, Ünye ve Sivas hattında yerleşmişti. Ordunun elinde toplam 244 sahra topu bulunuyordu. Ordu komutanı Tuğgeneral Hasan İzzet Paşa'ydı. Genel olarak kaynaklar geri hizmetlerle beraber III. Ordu'nun sayısını toplam 190.000 olarak kaydetmektedir. (Maslovski 1933: 45)¹ Muharip ordunun mevcudu hususunda ise 129.000 rakamı gösterilmektedir. (Yüksel 2006: 66)

1914 yılı sonbaharında Rus Kafkas Ordusu'nun durumuna gelince, komutanlığını 77 yaşında Kont İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov'un² yaptığı ordu, 170.000 askerle, 350 toptan ibaretti. (Bondarenko 2013: 227) Genel olarak Kafkas Ordusu olarak adlandırılan bu ordu, I. Kafkasya ve II. Türkistan kolorduları, 66. Piyade tümeni, iki Kazak tümeni ve diğer askeri birliklerden oluşuyordu. (Malkova 1998: 579) Yalnız Rus birlikleri çok dağınık halde yerleşmişti. Bu onlar için olumsuz bir durumdu. Dağınıklığın sebebi cephe hattının hayli uzun, yaklaşık 700 km olmasıydı. Dahası bu uzunluk nedeniyle Rus birlikleri, kimi yerde az iken, kimi yerde kalabalık halindeydi. (İstoriya SSSR: S Drevneyshih Vremen Do Nashih Dney 1968: 541)

Çatışmalar başlamadan her iki tarafın askeri gücünün bir birine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız Rus ordusunda top sayısı daha fazlaydı ve bu Ruslara avantaj sağlıyordu. Gerçekten de çatışmalar başladığı zaman Ruslar, Erzurum civarındaki cephe hattını ve tabyaları, günler boyunca uzaktan top mermileriyle döverek bu avantajdan faydalandılar.

Kafkas Cephesinde ilk saldırıya geçen taraf Ruslar oldu. Kont Vorontsov-Daşkov, Karadeniz kıyılarının bombalanması nedeniyle 2 Kasım'da Kafkas Ordusu'na, Osmanlı sınırlarını geçmesini ve Osmanlı ordusuna saldırmasını emretti. (God Voynı: S 19-go İyulya 1914 G. Po 19 İyulya 1915 G. 1915: 477) Bunun üzerine Rus orduları üç kol halinde cephe hattını geçerek ilerlediler. General Berkman'a bağlı Vladimir de Vitt komutasındaki 39. Piyade tümeni Sarıkamış'tan harekete başlarken, General Petr Oganovski'nin taburu Beyazıt, Karakilis'e ve

¹ Sonradan Sovyetler döneminde yapılan çalışmalarda hep Maslovski'nin verdiği rakamlar dikkate alınmıştır. (Bkz: *İstoriya SSSR: S Drevneyshih Vremen Do Nashih Dney*, tom 6, Moskva 1968, İzdatelstvo Nauka, s. 541.)

² Vorontsov-Daşkov görünürde ordu genel komutanlığını yapıyordu. Fakat hasta olduğu için görevi yardımcısı, askeri konulardan sorumlu General Aleksandr Mışlayevski yürütüyordu. Kurmay başkanı ise Nikolay Yudenıç idi.

Eleşkirt'e sokuldu. Bu sırada Tümgeneral Fedor Çernozubov'un taburu ise İran Azerbaycan'ında, Tebriz ve Urmie'yi işgal etti. (Bondarenko 2013: 228)

Hızla hareket eden Rus ordusu Köprüküy yönünde bir hayli ilerledi. Buna engel olmaya çalışan Osmanlı ordusu da Köprüküy istikametinde toparlanmaya başladı. 6 Kasım'da bölgede meydana gelen çatışmalarda Ruslar galip geldiler. Rus basını bu haberi büyük sevinçle duyurdu. (Reç 12 Noyabr (Kasım) 1914: 1) Nitekim *Russkiy İnvolid* gazetesi, Erzurum cephesinde Osmanlı ordusunun büyük yenilgi aldığını, Rusların ise hayli ganimet elde ettiğini, yollarda soğuktan donmuş Osmanlı askerlerinin cesetlerine rastlandığını yazdı. (Russkiy İnvolid 13 Noyabr (Kasım) 1914: 1)

Lakin alınan bu mağlubiyete rağmen komutan Hasan İzzet Paşa'nın emriyle Osmanlı Ordusu 11 Kasım'da karşı saldırıya geçerek ertesi gün Köprüküy'de Rus ordusuna ağır bir darbe indirdi. (Öğün 2018: 682) Öyle ki Sarıkamış Grubu olarak adlandırılan General Georgiy Berkman'ın birlikleri bu darbeye mevcudunun %40-nı kaybetti ve geri çekilmek zorunda kaldı. Berkman endişeyle üstlerine savaşın kaybedildiğini rapor etti. (Aksun 2005: 190) Onun raporu adeta Rus askeri erkânının gözlerini açtı. Nitekim Rus Genel Komutanlığı Batı Cephesi kadar Kafkasya Cephesi'nin de önemli olduğu kanısına vardı.

Çatışmalar Rus ordusunun doğru düzgün bir savaş planının olmadığı gerçeğini de ortaya koydu. (Korsun, 1937: 15) Moralleri bozulan Ruslar, genel olarak Doğu istikametinde geri çekildi. Osmanlı tarafında ise zaferin getirdiği moral yüksekliği vardı. Ancak buna rağmen Osmanlı askeri erkânı, Rusların içine düştüğü ağır durum tam anlamıyla değerlendiremedi. Zira daha fazla ilerlemeyen ordunun en büyük endişesi kuşatmaya düşme tehlikesiydi. Lakin bu durum Rus tarafına kısa zamanda toparlanma fırsatı verdi. Nitekim daha sonraki günlerde III. Ordu ne kadar hamle yapsa da Ruslar Azap, Zazak, Hoşap mevzilerine yerleşerek büyük bir direniş göstermeği başardılar. (Öğün 2018: 682)

21 Kasım'a kadar Osmanlı ordusu Ruslar üzerine yüklenmeği sürdürdü. Fakat 21 Kasım'da Rus güçleri ani bir baskınla Osmanlı ordusuna büyük zayıat verdirdi. Böylece Osmanlı taarruzu durmuş oldu. Ayrıca aniden bastıran kış ve bozulan yollar her iki taraf için cephe durumu lehlerine değiştirme fırsatı vermedi.

Bu arada III. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, ordunun kış şartlarına hazırlıklı olmadığına kanaat getirerek aniden geri çekilme emri verdi. Bunun üzerine Osmanlı ordusu bir gecenin içinde 8-10 km kadar geri çekildi. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi: 3'ncü Ordu Harekâtı 1993: 347) Bu haber Enver Paşa'yı kızdırdı. Zira o, taarruzun devamından yanaydı. (Kurat 1987: 420) Fakat komuta heyeti onu pek dinlemedi ve geri çekilmeğe devam etti. Hal böyle olunca meydana kazanılan kısmi başarılarla gölge düşmüş oldu.

Osmanlı ile Rus güçleri arasında çatışmaların ilk başladığı günden itibaren Köprüküy yöresinde yapılan savaşlarda her iki taraf çok fazla askerini kaybetti. Muhtemel rakamlara göre, Türklerin kaybı 7000, Ruslarınki ise 10.000 kadardı. (Kersnovski 1994: 129) Kayıpların fazla olmasının nedeni her iki tarafın plansız bir şekilde hamleler yapmasıydı. Lakin her iki tarafı da memnun eden bir gerçek vardı; ordular kuşatmaya düşmemişti.

Köprüküy'deki çatışmalardan sonra Kasım ortalarında Osmanlı ordusu Van civarında saldırıya geçti. Fakat Rusların direniş ve ardından şiddetli hamlesi neticesinde geride yaralılar ve esirler bırakarak Saray ile Başkale ilçelerinden çekilmek zorunda kaldı. (Armeyskiy Vestnik 25 Noyabr (Kasım) 1914: 2) Türkler bölgeden çekildikten sonra hayli miktarda cephaneliğe Ruslar tarafından el kondu. (Soldatskiy Vestnik Şestoy Armii 5 Dekabr (Aralık) 1914, 1)

Osmanlı ordusunun mevzilerden geri çekilmesi İstanbul'daki askeri yönetimin arzulamadığı bir gelişmeydi. Az önce Enver Paşa'nın hep taarruzdan yana olduğunu zikretmiştik. Haliyle Enver Paşa, geri çekilmeden memnun kalmadı. Hatta nedenlerini yerinde öğrenmek için İstanbul'dan Miralay Hafız Hakkı'yı Erzurum'a gönderdi. Ardından Alman albayı Friedrich Bronsart von Schellendorf ile beraber 6 Aralık'ta İstanbul'dan ayrıldı ve Erzurum'a gitti. 13 Aralık'ta şehre varınca III. Ordu'nun başına geçti. (Sibirskaya Jizn 23 Noyabr (Kasım) 1914, 2)

Enver Paşa'nın III. Ordunun başına geçmesinden sonra orduda itinalı bir hazırlık başladı. Bu hazırlığı fark eden Rus basınında sık sık Enver Paşa ile ilgili yazılar, haberler ve değerlendirmeler yapıldı. Onun Erzurum'a gidişi üzerinden bazı spekülasyon haberler ortaya atıldı. Rus basını paşanın İstanbul'dan ayrılışı ile Alman generali Colmar Freiherr von der Goltz'ın İstanbul'a varışının aynı güne denk gelmesini, Osmanlı ordusuna komuta etmek hususunda ikili arasında yaşanan rekabet diye yorumladı. Fakat Osmanlı'yı iyi tanıyan ve 1909-1912 yılları arasında İstanbul'daki Rus sefaretinde çevirmen olarak görev yapan Azerbaycanlı gazeteci yazar Muhammet Şahtatinski, *Russkiy İnvolid* gazetesinde kaleme aldığı "Enver Paşa" adlı makalesinde, Paşa'nın Alman askeri siyasetinin rakibi değil, ateşli bir savunucusu olduğunu belirtti, iddiaları yalanladı. (Russkiy İnvolid 20 Dekabr (Aralık) 1914: 2) Yazısında Enver Paşa'nın "sıcak İstanbul'dan", "soğuk Erzurum'a" savaşa olan aşırı hırsı ve tutkusu nedeniyle gittiğini vurgulayan Şahtatinski, genel olarak iç ve dış siyasi görüşleri sebebiyle onun Osmanlı ve Avrupa'da barış için tehlikeli olduğunu kaydetti. (Russkiy İnvolid 20 Dekabr (Aralık) 1914: 3)

Rus basınının dikkat çektiği bir husus da, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olunca orduda yenileşmeye giderek 240 generali görevden uzaklaştırması oldu. Paşa'nın bu davranışla muhaliflerini temizlediği iddia edildi. (Russkiy İnvolid 1 Yanvar (Ocak) 1915: 1) Fakat basın bu değişimin, Osmanlı ordusunda ciddi bir yenilik getireceğini itiraf ederek Osmanlı'nın artık Avrupa disiplinine sahip 1 milyonluk orduya sahip olduğunu vurguladı; bu durumu kendileri açısından endişe kaynağı olarak değerlendirdi. (Russkiy İnvolid 24 Dekabr (Aralık) 1914, 1)

Harekât Öncesinde Tarafların Durumu

Dünya Savaşı'nın başlaması dolayısıyla Çar Nikola Rusya gezisine çıktı. Cephe bölgelerine de uğradı, askere moral vermeğe çalıştı. Önce Batı Cephesi'nde çarpışan askerleri ziyaret eden Nikola, 1914 yılının sonlarına doğru Kafkas Cephesi'ne indi. Bakü'de güvenlik nedeniyle trenden inmeyen Çar, Tiflis'e geçti. Birkaç gün kaldığı şehirde Kafkasya Müslümanlarının gönlünü almak için şehirdeki Ömer ve Ali camilerini de ziyaret etti. (Öğün 2018: 88) 13 Aralık'ta ise Kars'a hareket etti. Orada bölgenin durumu hakkında askeri komutandan bilgi aldıktan sonra bir hastaneye ziyaret gerçekleştirerek yaralı askerlerle sohbet etti. (Dubenski 1915-1916: 72) Ertesi gün ise beklenmedik bir şekilde trenle Sarıkamış'a yollandı.

Sarıkamış'a varınca askeri garnizona mahsus bir kilisede dua töreni yapıldı. Törene katılan çar, ardından bir otomobille cephe hattına oldukça yakın Micinkert'e götürülerek askerler ve komutanlarla görüştü. Orada yaptığı konuşmada: "Buraya Rusya sınırına gelmekten ve devam etmekte olan savaşta büyük kahramanlıklar sergilemiş Kafkas Ordusu'na teşekkür etmekten, onları ödüllendirmekten büyük memnuniyet duyuyorum. İnaniyorum ki bütün askeri birlikler tıpkı ataları gibi Rusya'ya ve bana hizmet edecektir. Size de yaptığınız hizmetlerden dolayı en kalbi şükranlarımı sunarım." dedi. (Dubenski 1915-1915: 84)

14 Aralık'ta tekrar Kars'a dönen Nikola, Kafkasya Naibi ve Rus Orduları Genel Komutanı Kont Vorontsov-Daşkov'a bir mektup yazarak Sarıkamış'a yaptığı ziyaretten ve çatışmalarda

başarı göstermiş askerleri cephe hattında şahsen ödüllendirmekten bahsetti. Bu ziyaretinden oldukça memnun kaldığını açıklayarak Kafkas Ordusu'nun zafer kazanacağına inandığını belirtti. (Dubenski 1915-1916: 88)

Yalnız çarın bu seyahati oldukça riskli bir zamanda gerçekleşti. Seyahatten bir hafta sonra Sarıkamış Harekâtı'nın başlaması bunun göstergesiydi. Harekâttan önce Çar Nikola'nın Rus ordusuna moral vermesi seyahatin önemini gösteriyordu. Çünkü o dönemde Batı Cephesi'nde alınan ağır yenilgiler vardı; Çarın amacı hem bu yenilgileri seyahati ile bir nebze unutturmak, hem de konuşmaları ile moral çöküntüsü yaşayan Rus toplumunu Kafkas Cephesi'nden gelecek zafer haberlerine inandırmaktı. Fakat seyahat Çarın güvenliği bakımından hayli riskli bir ortamda gerçekleşmişti. Hatta sonralar Rus ordusuna esir düşmüş Türk askerlerinin anlattıklarıyla riskin varlığı teyit edilmişti. Esir askerler Sarıkamış'a seyahati esnasında Çar Nikola'nın arabasının ormanlıkta mevzilenmiş Türk askerleri tarafından anbean izlendiğini aktarmıştı. (Maslovski 1933: 74) Fakat emir olmadığından ateş açılmadığı, böylece Çarın büyük bir tehlikeden kurtulduğu kaydedilmiştir. (Çakmak 2011: 71)

Çar Nikola'nın Sarıkamış'a seyahati ile Enver Paşa'nın Erzurum'a vararak ordunun başına geçmesi aynı döneme rastladı. Cephedeki askerlerini teftiş eden Paşa derhal yeni bir harekât planı üzerinde çalışmalar başlattı. Onun düşüncesine göre, Sarıkamış üzerine bir taarruz harekâtı yapılarak bölgedeki Rus ordusu mahvedilmeliydi. Şayet plan başarıyla devam ederse, ilerleyen süreçte Kars ele geçirilmeli, ardından hızla Kafkasya'ya sokularak Bakü alınmalıydı.

Kuşkusuz Bakü Çarlık Rusya'sı için önemli bir petrol ve sanayi kentiydi. Bu yüzden Enver Paşa, Bakü'nün kesinlikle ele geçirilerek Rusya'nın ekonomik dinamiğine darbe indirmek istiyordu. Bu arada Çarlık Rusyası'nın yıllardan beri Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri Osmanlı aleyhine kışkırtmasından haberdar olan Enver Paşa, Rusya'ya anladığı dilden cevap verilmesi gerektiği kanısındaydı. Ona göre, Bakü üzerine hamle Rusya'ya büyük bir cevap olacaktı. Ayrıca şehrin ele geçirilmesi halinde, Kafkasya Müslümanlarını Çarlık Rusya'sına karşı ayaklandırmak da mümkün olabilirdi. Dönemin Osmanlı basını bu ihtimali doğrular nitelikte yayınlar yapıyordu. (Öğün 2015: 811-812) Bu nedenle Enver Paşa, Kafkasya'ya girilmesi halinde bölge Müslümanlarını Çarlık aleyhine isyana teşvik etmeği de hesaba katmıştı. (Bondarenko 2013: 227)

Sarıkamış sıradan seçilen bir hedef değildi tabii. Bölge Rusya'nın arka cephesi ile ön cephesi arasındaki demiryolu bağlantısının ana noktasıydı. Ayrıca her türlü askeri birliğe yetecek yiyecek depolarının, askeri cephaneliklerin ve hastanelerin bulunduğu önemli bir şehirdi. Sarıkamış'ın ele geçirilmesi Rusları zor duruma düşürmekle beraber, Kars ile irtibatlı demiryoluna hâkimiyet sağlanması Doğu Anadolu'nun diğer cephelerinde Rusların işini çıkmaza sokacaktı.

Harekât planıyla ilgili Alman askeri uzmanlar görünürde bunun çok tehlikeli olduğunu dile getirirler de paşanın planına genel olarak olumlu yaklaştılar. (Korsun 1937: 19) Çünkü onların maksadı Rusya'nın bütün dikkatini Kafkas cephesine çekmekti. Fakat Türk askeri uzmanlarının harekât planına pek sıcak bakmadıkları anlaşıldı. Hatta III. Ordu komuta Hasan İzzet Paşa, böyle bir taarruzdan ziyade Narman'daki düşman kuvvetlerini geri atmayı önerdi. (Tekir 2015: 797) Diğer yandan orduda bölgeyi iyi bilen askerlerin az olması İzzet Paşa'nın zihninde kuşku uyandırdı. Kış şartlarında yapılacak bir harekâtın riskli olacağı belliydi. Bu gerekçelerle Enver Paşa'ya itirazını ilettili. (Kara 1999: 420) Lakin bu itiraz Enver Paşa tarafından şiddetle reddedildi. Hatta 18 Aralık'ta Hasan İzzet Paşa görevinden uzaklaştırıldı, Enver Paşa

görevi kendi üzerine aldı. Lakin harekâtın hemen öncesinde yapılan bu değişiklik, isabetli olmadı. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi: 3'ncü Ordu Harekâtı 1993: 351)

Enver Paşa'nın hazırladığı plana göre, öncelikle birçok yolun kesişme noktasında bulunan Oltu üzerine gidilmesi, bölgedeki zayıf Rus birlikleri mahvedildikten sonra Kars ile Sarıkamış arasındaki bağlantı yolunun kesilmesi kararlaştırıldı. İlk taarruz hedefi olarak Oltu'nun seçilmesi de oldukça anlamlıydı. Zira General Nikolay İstomin komutasında şehri savunan Rus birliğinin hayli zayıf olduğu Osmanlı Karargâhınca biliniyordu. Öncelikle o birliğin püskürtülmesi gerekiyordu. IX. ve X. Kolordular kuzeyden ilerleyerek Bardız ve Oltu'ya saldırırken, XI. Kolordu kendi mevziinde kalarak Azap-Zanzak- Hoşap hattındaki Rus ordusunun dikkatini çekmek için gösteriş hamleleri yapmalı, tehdit alması halinde ise derhal Erzurum kalesine sığınmalıydı. (Soldatskiy Vestnik Şestoy Armiy 31 Dekabr (Aralık) 1914: 1) Aynı zamanda X. ve XI. Kolordular arasındaki irtibatı sağlamakla görevli IX. Kolordu, Pitgir-Çatak- Kötek yönünde ilerleyerek Kars yolunu kapatıp Aras Vadisi'ndeki düşman kuvvetlerini kuşatma altına almalıydı. (Öğün 2015: 774) IX. Kolordu Sarıkamış'a ulaştığında ise, X. Kolordu Kars demiryolunu ele geçirmeliydi. (Zayonçovski 1939: 289). Böylece taarruz bir kuşatma şeklinde devam ederek bütün Rus ordusu hilal şeklinde çembere alınmalı ve imha edilmeliydi. (Larcher 2010: 72)

Bilindiği gibi bölgenin coğrafyası rakımı yüksek dağlardan, geçitlerden, derelerden oluşuyordu. Bu yüzden kış şartlarında yapılacak bir harekât için riskler büyüktü. Osmanlı komuta heyeti III. Orduyu, şiddetli kış koşullarında zor bir coğrafyada yürütülecek operasyona hazırlıklı görmüyordu. Zira askerlerin kışlık giysileri ve çizmeleri yoktu. Bunun en büyük nedeni orduya giyecek ve malzeme getiren Midhat Paşa, Bezm-i Alem ve Bahr-i Alem nakliye gemilerinin Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılmasıydı. (Öğün-vd 2013: 105) Diğer yandan uzun süreden beri bölgede yaygın olan ölümcül bir hastalık vardı. Türk askeri bu hastalıktan yorgun ve zayıf düşmüştü. Hastaneler yetersiz olduğundan hastalığa yakalanan askerler çok sıkıntı çekiyordu. Ayrıca yolların kötü olmasından ve araçların bulunmamasından dolayı hasta ve yaralıların başka bir yere nakli de imkânsız gibiydi. (Korsun 1937: 26)

Osmanlı ordusunun sıkıntılar içinde bulunmasına rağmen harekât gerçekleşti. Yalnız harekâta başlandığı esnada tarafların ordu sayıları hakkında kaynaklarda verilen bilgilere bakıldığında farklı rakamlar zikredildiği görülmektedir. İlk önce Rus kaynakları ordu sayılarını değişik göstermektedir. Nitekim dönemin gazetesi *Russkiy İnvolid'e* göre, Sarıkamış Harekâtı'ndan önce Osmanlı ordusu 126 tabur, 35 süvari bölüğü, 264 top olmakla toplam 75.000 nizami askerden ve gönüllü birliklerinden oluşmaktaydı. (Russkiy İnvolid 13 Yanvar (Ocak) 1915: 1) Diğer Rus kaynakları da genel olarak Osmanlı ordusunun 121 tabur, yaklaşık 22 süvari bölüğü, 263 top ve Aşiret birliklerinden ibaret 90.000 askere sahip olduğunu belirterek gazetenin verdiği rakama yakın bir rakamdan bahsetmektedir.³ Lakin Yevgeni Maslovski, eserinde Osmanlı ordusunun sayısını 150.000 olarak kaydetmiştir. (Maslovski 1933: 92)

Kafkas Ordusu'nun sayısı konusunda Rus kaynakları genel olarak 114 tabur, 127 süvari bölüğü, 304 sahra topu olmakla 60.000 rakamından bahsetmişlerdir. (Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya 1955: 125) Bütün kaynakların ortak görüşü, Rusların top sayısına göre Türklerden daha üstün oldukları şeklindedir.

Türk kaynakları da orduların sayısı hakkında farklı rakamlar vermektedir. Örneğin, Ziya Nur Aksun'a göre Osmanlı ordusu 120.000, Rus ordusu ise 64.000 idi. (Aksun 2005: 201) Enver

³ Maurice Larcher, *age*, s. 73; Nikola Şefov, *Bitvi Rossii*, Moskva 2006, İzdatelstvo ACT, s. 498; "Sarıkamışkaya Operatsiya", *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya*, Tom 12, Moskva 1969, İzdatelstvo Sovetskaya Ensklopediya, s. 563.

Ziya Karal da kitabında aynı rakamları kaydetmektedir. (Karal 1999: 420) Fevzi Çakmak ise Osmanlı ordusunun 87 tabur, 216 top, 20 süvari bölüğünden, yani 118 bin askerden ibaret olduğunu zikretmektedir. (Çakmak 2011: 72, 79) Tuncay Öğün, 90.000'i muharip, III. Ordu'nun toplam 134.000 olduğunu belirtmektedir. (Öğün 2015: 770-771)

Tarafların harekâta hazırlanması meselesinde gerek Rus, gerekse de Türk kaynakları aynı bilgileri vermektedir. Dolayısıyla kaynaklarda Osmanlı ordusuna kıyasla, Rus ordusunun kış şartlarında yapılan bir harekâta iyi bir şekilde hazırlandığı belirtilmektedir. Osmanlı ordusunun ise kış şartlarına göre zayıf hazırlandığı gözden vurgulanmaktadır. Hatta Erzurum'a varınca Enver Paşa'nın bu gerçeği kendi gözleriyle gördüğü kaydedilmektedir. (Eyüpoğlu 2006: 98)

Harekât ve Mağlubiyet

Sarıkamış Harekâtı plan üzere 22 Aralık'ta başladı. IX. Kolordu Bardız, X. Kolordu Oltu yönünde ilerledi. Oltu'da bulunan General Nikolay İstomin komutasındaki Rus birlikleri bölgeden püskürtüldü. 25 Aralık'ta büyük kayıplara rağmen IX. Kolordu Bardız'ı ele geçirerek kuzeyden Sarıkamış önlerine çıktı. (Şefov 2006: 499) 17 ve 29. Piyade tümenleriyle Bardız'a varan Enver Paşa aynı gün Sarıkamış üzerine saldırı emri verdi. Hızla ilerleyen Osmanlı ordusu ile Rus ordusu arasındaki çarpışmalar artık şehrin sokaklarında yapılı hale geldi. Üst üste hamlelerle şehre girmeği başaran Osmanlı ordusu 156. Yelizavetpol Piyade Alayı'nın kışlasını ve şehir tren garını ele geçirdi. (Eliseyev 2001: 58)

Fakat destek sağlamak için IX. Kolorduya yetişmesi gereken Hafız Hakkı bey komutasındaki X. Kolordu, Rusların Oltu yönüne intikal etmiş birlikleri tarafından oyalandı. (Korsun 1946: 34) Sonuçta iki gün geciken X. Kolordu, daha sonra Sarıkamış'a varmak için Allahuekber dağlarını aşmak zorunda kaldı. Fakat şiddetli soğuk ve kar fırtınasına yakalanan askerlerin çoğu dağda donarak hayatını kaybetti, birlikler zayıflamaya başladı. Dolayısıyla sıkıntılı ve meşakkatli bir yolculuk sonucu, X. Kolordu'dan sadece 3000 kişilik bir kuvvet Sarıkamış önlerine varabildi.

Osmanlı ordusunun Sarıkamış önlerinde görünmesi üzerine Rus komutanlar General Aleksandr Mışlyayevski ve Georgiy Berkman durumun tehlikeli olduğunu gerekçe göstererek askeri birliklere şehri terk etmeleri talimatı verdiler. (Nikolskiy 1933: 27) Dahası ellerindeki güçlerle bu kolordulara karşı koyamayacaklarını düşünerek karamsarlığa kapıldılar. (Karal 1999: 422) Fakat General Yudenic her iki generale itiraz ederek "*Şayet çekilirsek kesin mağlup oluruz. Direnmeğe devam edersek, kazanmamız da mümkün, kaybetmemiz de. En iyisi direnelim.*" (Bondarenko 2013: 230) dedi. Onun bu sözleri harekâtın kaderinde mühim bir rol oynadı. Ardından Rus ordusunun Kurmay Başkanı olarak Sarıkamış'ın savunması sorumluluğunu üstlendi, Rus kolordularını uygun mevziler almaya sevk etti. (Şişov 2004: 174) Zaten Rus ordusunun geri çekilmesi de mümkün değildi artık. Çünkü Sarıkamış-Kars yolu Türk X. Kolordusu tarafından ele geçirilmişti. (Şefov 2006: 499) Çaresiz kalan General Mışlyayevski Köprüköy'e yüklenmekten vazgeçilmesine ve sadece Sarıkamış'ın savunulması gerektiğine karar verdi.

Böylece farklı cephelerdeki Rus birlikleri Sarıkamış'a sevk edildi. Bunun üzerine Kağızman'da yerleşen ve Karakilise'yi ele geçirmek üzere görevlendirilen Tümgeneral Mihail Prejevalski'nin I. Kuban Plastun birliği, General Nikolay Baratov'un sol cinahını korumak için bölgeye çağrıldı. (Eliseyev 2001: 49) Bu arada destek için Tiflis'le görüşüldü. Bunun üzerine 26 Aralık'ta 4 süvari topu olan Kazak birlikleri Sarıkamış'a ulaştı. (Zayonçkovski 1939: 291) Kazak askerlerinin gelmesiyle Osmanlı ordusunun ilerleyişi durduruldu. Diğer yandan 154. Derbent ve 155. Kuban piyade alayları da yardım için bölgeye vardılar. Dolayısıyla Rus ordusu ikmaller

ile gücünü artırırken, Osmanlı ordusu bu sırada şiddetli soğuk, salgın hastalıklar ve başarısız taarruzlarla kayıplar yaşadı. Bu arada askerde büyük bir yorgunluk vardı; ordu bitkin düşmüştü. Ayrıca ihtiyat güçleri de kalmamış, açlık ise birlikleri yıpratmıştı. Anlaşılan Osmanlı askerinin artık dayanabilecek gücü kalmamıştı.

Bu sıkıntılara rağmen Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu defalarca Sarıkamış'a taarruz yaptı. Rus *Letopis Voynı* dergisi, Enver Paşa'nın orduya komutan olmasıyla Türk askerinin daha enerjik ve inatla savaştığını kaydediyordu. (Letopis Voynı 3 Yanvar (Ocak) 1915: 319) Fakat giderek Osmanlı ordusu ile Rus kuvvetleri arasında fark büyüdü. Çünkü takviye alan Ruslar daha iyi duruma geldiler. (Vestnik X. Armiy 18 Dekabr (Aralık) 1914: 1)

Yukarı Sarıkamış köyü civarında 3 gün boyunca çatışmalar meydana geldi. Yaklaşık 20 Türk subayı ile 1500 asker Ruslara esir düştü. (Moskovskiya Vedomosti 19 Dekabr 1914: 1) Sonunda daha fazla dayanamayan III. Ordu geri püskürtüldü. (Korsun 1946: 35) Enver Paşa buna rağmen Rusların mukavemetini kırmak için elindeki bütün güçlere son defa topyekûn saldırı emri verdi. Bunun üzerine IX. Kolordunun 3 tümeni ile X. Kolordudan sağ salım Sarıkamış önlerine ulaşabilmiş 31. ve 32. tümenler harekete geçti. Fakat General Mihail Prejevalski'nin I. Kuban Plastun birliği Osmanlı ordusunun tüm hamlelerini durdurmayı başardı.

30 Aralık tarihinden itibaren silah ve askeri yönden üstünlük tamamen Rusların eline geçmişti. Osmanlı X. Kolordusu ise daha fazla dayanacak güçte değildi. Bu nedenle 3 Ocak'ta kolordu Oltu'dan çekilme kararı aldı. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen General Yudenic, derhal Tiflis'e, Genel Komutanlığa çektiği bir telgrafla Osmanlı ordusunun ümitsiz durumda olduğunu söyleyerek, Türkleri kuşatmaya almak için Kars'taki III. Mühârip tugayın derhal Divik'e gönderilmesi talimatının verilmesini rica etti. (Maslovski 1933: 114) Ardından Osmanlı ordusunun içine düştüğü zayıf durumdan dolayı 1 Ocak'ta 30.000'lik Rus kuvveti, kuşatma saldırısına geçti. (Öğün 2015: 782) O sırada geri çekilmekte olan X. Kolordu aldığı darbelerle büyük kayıplar verdi. (Soldatskiy Vestnik Şestoy Armiy 31 Dekabr (Aralık) 1914: 2)

IX. Kolordu da Bardız'da tutunamadı, geri çekilmeğe başladı. Geri çekilme sırasında beklenmedik bir anda Rus ordusu tarafından kuşatıldı. (Strokov 1974: 267) 4 Ocak'ta kolordu komutanı İhsan Paşa dahil, 17, 28 ve 29. tümen komutanları ve binlerce Türk askeri Rus ordusuna esir düştü. (Russkiy İnvâlid 24 Dekabr (Aralık) 1914: 1) Ruslar kolordunun bütün toplarını, makineli tüfekleri ve cephaneliğini ganimet olarak aldı. (Reç 24 Dekabr (Aralık) 1914: 3)

Böylece IX. kolordunun tamamını esir alan Rus ordusu, havanın sisli olmasından yararlanarak Ardahan'a yöneldi. (Demirtaş 2015: 101) 3 Ocak sabahı Ardahan civarında taraflar arasında şiddetli çatışmalar başladı. Rus ordusu durmadan Türk mevzilerine doğru hamleler yaptı. Akşama kadar süren çatışmalarda Osmanlı ordusu büyük kayıplar vererek mevzilerinden püskürtüldü. (God Voynı: S 19-go İyulya 1914 G. Po 19 İyulya 1915 G. 1915: 499-500) Ardahan'a giren Rus askerleri daha sonra Osmanlı ordusunu takibata koyuldu. (Soldatskiy Vestnik Petrogradskago Voennago Okrugâ 24 Dekabr (Aralık) 1914: 2) Ardahan'dan çekilen Türk askerleri şiddetli kar yağışı ve yolların kötü olması nedeniyle farklı yönlere dağıldılar. Oysa bazılarının kaçış güzergâhları Rus ordusunca kuşatmaya alındı, esir düşenler oldu. Çoğunun arzusu Çoruh Nehri civarındaki Ardanuç'ta bulunan garnizona ulaşabilmektir. Fakat bu da oldukça zor oldu; zira Rus süvarileri kaçan askerleri takip ederek ya öldürdü ya da esir aldı. (Moskovskiya Vedomosti 24 Dekabr (Aralık) 1914: 2)

Rus ordusu bir süre Osmanlı ordusunun peşinden gittikten sonra kar ve tipinin bastırmasıyla takibattan vazgeçti. Bu sırada Osmanlı ordusundan sağ kalanlar Erzurum'a

varırken, Ruslar eski mevzilerine döndü. Dolayısıyla taraflar harekâtın önceki cephe hatlarına çekilmiş oldu. (Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya 1955: 125) 28 Ocak 1915'te General Nikolay Yudenic zaferden dolayı 4. Dereceden Kutsal Georgiy nişanıyla ödüllendirildi. Ardından 7 Şubat 1915'te Kafkas Ordusu Genel komutanlığı görevine getirildi. (Bondarenko 2013: 233)

Sarıkamış Harekâtı bu şekilde Osmanlı ordusunun mağlubiyetiyle sona erdi. Harekât için hazırlanan plan uygulanmadığı gibi, hatalar yüzünden binlerce asker dağlarda, -40'lara inen dondurucu soğuklarda hayatını kaybetti. Rus ordusunu Doğu Anadolu'dan atarak Kafkasya'ya girmeği düşünen Enver Paşa, mağlubiyet ile büyük bir üzüntü yaşadı. Tiflis'i ele geçirmeği düşünürken, yenilgiye uğradı ve morali çökmüş halde askerlerini terk ederek İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. (Letopis Voynı 10 Yanvar (Ocak) 1915: 330)

Sarıkamış yenilgisinden sonra Rus basını Osmanlı ordusunu kötülemek adına değişik haber ve yazılara yer verdi. Haberlerden bazılarında, özellikle geri çekilme esnasında Türk askerlerinin yerel halka vahşet uyguladığı öne sürüldü. Örneğin, *Vestnik X. Armiy* gazetesi, bir haberinde geri çekilme esnasında Türk askerlerinin, Ermeni köylerindeki çocuk ve kadınları "Rus askerleri için hepimiz kebab olun" diyerek tandıra attığını iddia edecek kadar akıl almaz suçlamalarda bulundu. (Vestnik X. Armiy 24 Dekabr (Aralık)1914: 2)

Kuşkusuz bu çeşit propaganda mahiyetli haberlerin amacı Türk askeri hakkında dünyada kötü imaj oluşturmaktır. Ağır mağlubiyet alan ve soğuk kış gününde sadece can derdine düşen Türk askerinden geri çekilme esnasında vahşet uygulaması beklenemezdi. Oysa bölgede yaşayan Müslüman-Türk halkına asıl vahşeti yapanlar, Çarlık ordusuyla birlikte hareket eden Ermeni gönüllü birlikleriydi. Nitekim onların katlettiği masumların bugün hala toplu mezarları bulunmaktadır.⁴ Zaten Rus kaynakları da harekât sırasında bölgedeki Ermeni köylerinden destek aldıklarını açıkça itiraf etmektedir. Örneğin, *Armeyskiy Vestnik* gazetesinde yayınlanan bir haberde, Sarıkamış yakınlarındaki dört Ermeni köyünden halkın, Rus komutanına giderek Türklere karşı savaşmak için kendilerine silah verilmesini talep ettiği, komutanın itiraz etmesi üzerine buldukları her türlü silahla Rus ordusunun safında savaşa katıldıkları bilgisi geçmektedir. (Armeyskiy Vestnik 30 Dekabr (Aralık) 1914: 3)

Tarafların Kayıpları

Sarıkamış Harekâtında tarafların ne kadar kayıp verdikleri konusu yıllardan beridir tartışılmaktadır. Rus kaynakları genel olarak Osmanlı ordusunun ölen, yaralanan ve tutsak olarak yaklaşık 70.000- 80.000 arası asker kaybettiğini belirtmektedir. Birkaç önemli kaynaktan verilen rakamlara bakacak olursak, örneğin Vladimir Nikolskiy, 90.000'lik Osmanlı ordusundan geriye sadece 12.000 asker dördüğünü, kalan 78.000'in ise ölü, yaralı ve esir olmak üzere kayıp olduğunu iddia etmektedir. (Nikolskiy 1933: 93) Nikolay Korsun'a göre, harekât sırasında III. Ordu'nun kaybı 70.000, Rusların kaybı ise 20.000 civarındaydı. (Korsun 1946: 37) Nikolay Şefov, Türklerin 78.000, Rusların ise 26.000 asker kaybettiğini söylemektedir. (Şefov 2006: 500) Vyaçeslav Bondarenko 150.000'lik Osmanlı ordusundan 63.000 askeri ölü ve yaralı, 15.000'i de esir olarak göstermekte, Rus ordusunun da 20.000 ölü-yaralı ile 6.000 donan asker kayıp verdiğini belirtmektedir. (Bondarenko 2013: 233) Anton Kersnovski, tarafların kayıpları konusunda Bondarenko'nun verdiği rakamları vermektedir. (Kersnovski 1994: 134) Rus kaynakları arasında sadece Yevgeni Maslovski Türk kaybını yüksek göstermiş, 90.000 rakamını

⁴ Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptıklarına dair daha geniş bilgi için bkz: Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara 1974, Atatürk Üniversitesi Yayınları; İsmet Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara 2001, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara 1996, Genelkurmay Basımevi.

telaffuz etmiştir. Fakat o da bilgiyi Türk Genel Komutanlığı rakamlarına dayandırdığını belirtmiştir. (Maslovski 1933: 133)

Harekât sona erdikten sonra şehit düşen Türk askerlerinden binlercesinin cesedi ilkbaharın gelişi ile ortaya çıkmış ve o cesetler Ruslar tarafından gömülmüştür. Fedor Eliseyev eserinde, 1915 yılının Mart ayında Kars bölge komutanının, Kafkas Ordusu Genel Komutanı Nikolay Yudenitç'e, 23.000 Türk askerini defnettiklerini rapor ettiğini yazmıştır. (Maslovski 1933: 133; Eliseyev 2001: 59) Bütün Sarıkamış çevresinde ise yaklaşık 28.000 Türk askeri defnedilmiştir. (Maslovski 1933: 133; Kersnovski 1994: 134; Eliseyev 2001: 59) Korsun'un eserinde de aynı rakamlar gösterilmiştir. (Korsun 1933: 143)

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi Rus kaynakları genel olarak Türk tarafının kaybını 70.000- 80.000 arası olduğunu belirtmekteydi. Fakat bu rakamın abartılmış olma ihtimali büyüktür. Çünkü dönemin Rus basınında bile Türk kayıpları konusunda net rakamlar yoktur. Ayrıca sadece çatışmalarda ölen askerlerin sayısının bu kadar olması mümkün değildir. Hem tutsaklar ve geri dönenler eklendiğinde bile rakam 50.000'i geçmemektedir. Dolayısıyla Rus kaynaklarında verilen rakamlar bizce, şişirtilmiştir.

Türk kaynakları da harekât sırasındaki kayıplar konusunda farklı rakamlar vermektedir. Nitekim Fevzi Çakmak, harekâta Osmanlı'nın 60.000 asker kaybettiğini ifade etmektedir. (Çakmak 2011: 114) Onun verdiği rakam Genelkurmay Başkanlığının 3. Ordu Harekâtı hakkındaki kitabında verilenle üst üste düşmektedir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 1993: 535)

Harekâta tarafların kayıpları konusunda Türk ve Rus yazarların yanı sıra batılı yazarlar da farklı rakamlar telaffuz etmişlerdir. Nitekim Fransız tarih araştırmacısı Maurice Larcher'e göre, Osmanlı ordusunun kaybı 90.000'di. Fakat buna ölenler, yaralananlar, tutsaklar, soğuktan donarak can verenler, asker kaçakları ve hastalık sonucu ölenler, yani hayatını kaybeden tüm askerler dâhildi. Larcher bu nedenle ölen askerlerin sayısı konusunda net bir rakam söylenilemeyeceğini kaydetmiştir. Fakat Larcher'in Rus kayıpları konusunda yanılıya düştüğü görülmektedir. Nitekim Rus kaynaklarının bile kendi kayıpları konusunda 20.000 rakamından bahsettiği halde Larcher'e göre, Rusların kaybı toplam 8.000 askerdir. Bunun da 1.500'ü savaş esnasında ölmüş, 3.500'ü yaralanmış ve 3.000'i de donarak hayatını kaybetmişti. (Larcher 2010: 85)

Sarıkamış Harekâtı esnasında III. Ordu Kurmay Başkan Yardımcılığı yapan Alman Yarbay Felix Guze, hatıratında Türk tarafının 30.000 ölü ve 7.000 esir verdiğini söylemiştir. Firariler ve köylere dağılan askerler dâhil Erzurum'a 12.000 askerinin geri döndüğünü ifade etmiştir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 1993: 535)

Son dönemlerde yapılan çalışmalar içinde Mevlüt Yüksel Osmanlı ordusunun toplam 37.000 kayıp verdiğini öne sürmektedir. (Yüksel 2006: 99) Süleyman Tekir, tarafların kayıpları konusunda tüm verileri dikkate alarak harekât boyunca Osmanlı Ordusu'nun 41.000, Rusların ise 30.000 kayıp verdiğini ifade etmektedir. (Tekir 2015: 803) Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam Ansiklopedisi'ndeki "Sarıkamış Harekâtı" adlı maddesinde 90.000 şehit sayısının abartılı olduğunu söyleyen Tuncay Ögün ise, Türk kayıpları ile Rus kayıplarının eşit olduğunu, yani her iki tarafın 30.000 asker kaybettiğini zikretmektedir. (Ögün 2016: 479) Bütün bu rakamlar değerlendirildiğinde harekât boyunca Osmanlı ordusunun çatışmalar sırasında 30.000-40.000 arası şehit vermiş olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta yenilgiye uğratılması İtilaf Devletlerini de hayli rahatlattı. Nitekim yenilgi sonrası Osmanlı güçleri Kafkas Cephesi'ne daha fazla önem verirken,

İngilizler Mezopotamya ve Suriye’de rahat nefes aldılar. Fakat yenilgi aynı zamanda İngilizleri endişelendirdi. Zira galip gelen Rusların İstanbul’a ilerleyebileceği ihtimali ortaya çıktı. Buna fırsat vermek istemeyen İngilizler 19 Şubat 1915’te Çanakkale Savaşları’nı başlattı. (Zayonçkovski 1939: 292)

Sarıkamış Harekâtı 22 Aralık’tan 7 Ocak’a kadar sürdü. Harekâtın ilk gününden itibaren Osmanlı ordusu sadece Rus askerine değil, aynı zamanda engebeli ve sert coğrafya ile şiddetli soğuğa karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Hava sıcaklığının yer yer -30, -40'lara indiği bölgede Türk askerinin dayanabilmesi oldukça zor oldu. (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 1993: 535) Başından itibaren harekâta karşı çıkan subayların haklılığı ortaya çıktı. Osmanlı ordusunun kış şartlarında büyük bir harekât için yeterli komuta ve organizasyona sahip olmadığı anlaşıldı. (Larcher 2010: 75) Organizasyon eksikliğine ve komuta heyetinin taktik hatalarına bölgenin coğrafi şartları da eklenince yenilgi kaçınılmaz oldu.

Harekât Sonucunun Rus Kamuoyundaki Yankıları

Osmanlı ordusunun mağlup edilmesi Ruslar için mühim bir başarıydı. Nitekim yenilmek üzereyken son anda General Nikolay Yudenic’in kararlı duruşuyla zafere uzandılar. Zafer haberini Tiflis’teki Genel Komutanlığa General Georgiy Berkman ulaştırdı. Berkman yazdığı raporda Osmanlı IX. Kolordusu’nun tamamının, X. Kolordu’nun ise kaçmak isterken takibatı sürdüren Rus güçleri tarafından darmadağın edildiğini belirtti. (Berkman 1934: 5) Kafkasya Naibi ve Kafkas Ordusu Genel Komutanı Kont Vorontsov-Daşkov, bu habere oldukça sevindi. Nitekim Berkman’a gönderdiği yanıtta zaferin kazanılmasında emeği geçen tüm komutan ve askerleri tebrik etti. (Berkman 1934: 5-6)

Rus orduları Genel Komutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç⁵ de Kont Vorontsov-Daşkov’a bir kutlama telgrafı yolladı. Telgrafta onu ve askerlerini kutlayarak başarılarının devamını diledi. (Vestnik X. Armiy 30 Dekabr (Aralık) 1914: 1) Bir telgrafı da Çar Nikola’dan geldi. Çar: “Rus ordusunun Kafkasya Cephesinde kazanmış olduğu zafer haberinden çok mutlu oldum ve gurur duydum. Noel öncesi böyle bir sevinçli haberle beni mutlu ettiğiniz için size şükranlarımı arz ederim. Rus ordusu Sizin komutanız altında tıpkı ataları gibi büyük bir kahramanlık sergilemiştir. Sizin unutulmaz babanız da aynı düşmana karşı ırkımıza zafer kazandırmıştı. Tanrıya şükürler olsun! Ordumuzu çok yaşasın!” diye Kont Vorontsov-Daşkov’u kutladı. (Armeyskiy Vestnik 30 Dekabr (Aralık) 1914: 4) Telgrafta ayrıca General Yudenic dahil çatışmalarda özel başarı gösteren bütün subayların ödüllendirilmesini söyledi. (Russkiy İnvallid 9 Yanvar (Ocak) 1915: 2)

Rus ordusunun aldığı zafer müttefik devletleri de sevindirdi. Nitekim İngiltere ordu komutanı Feldmareşal John French ve Fransız General Joseph Joffre de Kont Vorontsov-Daşkov’a tebrik telgrafı yolladılar. Belçika kralı I. Albert de gönderdiği telgrafta, kendisi ve ordusu adından Kafkas Ordusu’nu tebrik etti. (Vestnik X. Armiy 28 Dekabr (Aralık) 1914: 1)

Osmanlı ordusunun mağlup edilmesi haberi Tiflis ve Erivan’a ulaşınca her iki şehirde sevinç gösterileri yapıldı. Bayram havasına bürünen Tiflis’te Fransız ve İngiliz diplomatlarının katılımıyla Çar Nikola ile ailesi, Grandük Nikolay Nikolayeviç, Kont Vorontsov-Daşkov için büyük bir dua töreni düzenlendi. Hükumete yakın bir gazete muhabirine göre, Tiflis sokaklarında eğlenen Hıristiyanların yanı sıra zaman zaman yerli Müslüman Türklere de

⁵ Nikolay Nikolayeviç (1856-1929). Çar II. Nikola’nın amcası olan büyük Grandük Nikolay Nikolayeviç I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Rus orduları Genel Komutanı görevine getirildi. 1915 yılı Eylül ayına kadar bu görevde bulunduktan sonra 1917’ye kadar Kafkas Ordusu Genel Komutanlığını yaptı. Ekim Devrimi’nden sonra İtalya’ya göç etti. Ardından Fransa’ya taşındı ve 1929’da orada öldü. Bkz: “Nikolay Nikolayeviç”, *Sovetskaya Voennaya Ensklopediya*, Tom 5, Moskva 1978, İzdatelstvo Voenizdat, s. 597-598.

rastlamak mümkün idi. Fakat birçoğunun yüzünde üzüntülü ifadeler vardı. Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta aldığı mağlubiyet onları hayli üzmüştü. (Veçernaya Vremya 4 Yanvar (Ocak) 1915: 1)

Kafkas Ordusu'nun zaferi dolayısıyla 8 Ocak'ta Erivan'daki Nikolayevski Kilisesi'nde dua töreni yapıldı. Çar Nikola'nın resimleri ile Rusya bayraklarını taşıyan binlerce Ermeni yerel müzikler eşliğinde törenlere katıldı. Sokaklarda marşlar söyleyen kalabalık ardından şehrin jandarma komutanı, valisi ve polis komiserini ziyaret ederek onları tebrik etti. (Vestnik X. Armii 28 Dekabr (Aralık) 1914: 1)

Harekâtla İlgili Rus Kaynaklarının Değerlendirmeleri

Harekâtın hemen ardından dönemin Rus basınında hem harekât hem de Enver Paşa hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Nitekim *Vestnik X. Armii* gazetesinde yayınlanan bir yazıda, Alman komutanlarının sözlerine inanmış Enver Paşa'nın en iyi kolorduları Doğu Anadolu'ya sevkettiği lakin sonucun kendisi adına hüznü olduğu vurgulanmıştır. "*Sarıkamış ve Ardahan'da alınan galibiyetler, Rus askerinin Noel öncesi halkına armağanıdır.*" diye belirtilen yazıda, mağlubiyet sonrası İstanbul'da büyük bir panik yaşandığı, sonucun Almanya ile İttihat-Terakki hükümeti aleyhine gösterilere yol açtığı ve bunun bir isyana dönüşebileceği zikredilmiştir. (Vestnik X. Armii 28 Dekabr (Aralık) 1914: 1-2)

Rus gazetesinin bu iddiasının sadece propaganda amaçlı bir haber olduğu apaçık ortadadır. Zira o sırada Enver Paşa'nın yenilginin duyulmaması için sıkı bir sansür uyguladığı, hatta İstanbul'daki karargahına kesin zafer kazanıldığını haber verdiği bilinmektedir. (Öğün 2015: 788) Haberi duyan İstanbul basını adeta "zafer" coşkusuyla Osmanlı ordusunun Bakü yolunu tuttuğunu ve yakında Kafkasya'da Türk sancağının dalgalanacağını yazdı. (Öğün 2014: 82) Dolayısıyla Osmanlı başkenti İstanbul'da olayın duyulması ve gösterilere yol açması gibi Rus basınının iddiaları gerçekleri yansıtmamaktadır.

Harekâtın ardından bir değerlendirme de *Reç* gazetesinde yayınlandı. "Türkiye'nin Ölümçül Sıçrayışı" adlı değerlendirme yazısında Osmanlı'nın savaşa girmekle aslında intihar ettiğinden söz edildi. Yazıda Enver Paşa'nın 1914 yazında Osmanlı'nın asla savaşa girmeyeceği ve çekimser kalacağını ilan etmesinden kısa bir süre sonra Almanya'nın safında savaşa girmesi şiddetle eleştirildi, İttihat ve Terakki hükümetinden birkaç kişinin Almanların oyununa geldiği vurgulandı. (Reç 21 Dekabr (Aralık) 1914: 2) Osmanlı'nın savaşa girmesinin temelinde, Enver Paşa'nın Mısır, Kafkasya ve Kırım'ı yeniden ele geçirmek arzusunun yattığına dikkat çekilen yazıda, paşanın kesin olarak kararını 9 Ekim tarihinde Avusturya elçisiyle görüşmesinde aldığı, böylece Almanya ve Avusturya'nın isteği doğrultusunda savaşa girdiğinin altı çizildi. (Reç 24 Dekabr (Aralık) 1914: 2)

Genel olarak Rus basını Osmanlı'nın Almanya safında savaşa girmesini şiddetle eleştirdi. Ayrıca Enver Paşa'nın kış şartlarında orduyu Sarıkamış'a götürmesinin de büyük hata olduğunu vurguladı. Onun Osmanlı hükümeti üzerinde ciddi bir etkiye sahip olduğunu öne süren basın, paşanın aldığı kararları diğer bakanlarla istişareye bile gerek duymadığına, fakat bunun yanlış olduğuna dikkat çekti. "*Türkiye'nin yaşamı ve ölümü Enver ile Talat'ın ellerinde. Onların sözleri kanun kadar serttir. Devletin kaderi onların ellerinde. Diğer bakanlar işe yaramaz birer figürdür.*" gibi değerlendirmelerle Enver Paşa'nın hükümet üzerinde baskın söz hakkına sahip olduğu vurgulandı. (Russkiy İnvaid 23 Dekabr (Aralık) 1914: 4)

Sonradan kaleme alınmış Rus kaynaklarında harekâtla ilgili yapılan değerlendirmelerde Türk komuta kademesinin büyük hatalar yapması, Türk askerinin ise kendisine verilen tüm emirlere harfiyen uyması ve cesurca savaşması üzerinde durulmaktadır. Yalnız kaynaklar

büyük bir harekât için Osmanlı askerinin yeterli hazırlığa getirilmediği hususunda mutabık kalmaktadır. Diğer yandan askerinin cesaretine rağmen komutanların taktik hatalarının vakit kaybına ve büyük kayıplara neden olduğu da Rus kaynaklarınca belirtilmektedir. Özellikle Doğu Anadolu'nun iklim koşullarının iyi hesaplanmadığı, kış şartlarında engebeli bir coğrafyada harekât yapılarak risk alındığı da kaynakların altını çizdiği hususlardandır. (Strokov 1974: 267-269)

Ruslara göre, Osmanlı ordusunun elindeki bölgeyi gösteren haritalar da hatalıydı. Nitekim bu hatalı haritalarda gösterilen dağlık alanlardan geçen yolların aslında sadece küçük patikalar olduğu, lakin bu gerçeğin Osmanlı komuta kademesince bilinmediği vurgulanmaktaydı. Harita sayısının yetersizliği ve bütün birliklerde mevcut olmaması da mağlubiyeti getiren nedenler arasındaydı. Osmanlı ordusu bu sorunu çözmek niyetiyle yol boyunca yanına kılavuzlar almıştı. Fakat bu da yetersiz kalmıştı. Osmanlı tarafına kıyasla Ruslar, kendi ellerindeki haritaların bölgeyi en ince ayrıntısına kadar gösterdiğini dile getirmekteydi. (Korsun 1937: 13)

Rus kaynakları harekâtın komutanı Enver Paşa hakkında da değerlendirmelerde bulunmaktadır. Nitekim Yevgeni Maslovski, kitabında Enver Paşa'yı cesur bir komutan olarak zikretmekte, lakin harekâta başlamakla büyük bir hata yaptığını söylemektedir. Ona göre paşa, Rus kuvvetlerinin dayanıklılığından habersizdi ve Sarıkamış'ın savunmasız olduğunu tahmin etmekle şehri çatışmasız bir şekilde ele geçireceğini düşünerek büyük bir yanılığa düşmüştü. Halbuki Sarıkamış'taki Rus güçlerinin cesaretle direndiğini söyleyen Maslovski, takviye aldıktan sonra Kafkas Ordusu'nun savunmadan taarruza geçtiğini ve tüm Osmanlı saldırılarını püskürmeği başardığını kaydetmektedir. (Maslovski 1933: 132) Bir diğer araştırmacı, Aleksey Oleynikov harekâtle ilgili yaptığı değerlendirmede, Moskova'nın Fransız imparatoru Napoleon Bonaparte'ye "mezar" olduğu gibi Sarıkamış'ın da Enver Paşa'ya "mezar" olduğunu söylemektedir. (Oleynikov 2016: 13)

Genel olarak bakıldığında Rus kaynaklarının Enver Paşa'yı şiddetle suçladıkları anlaşılmaktadır. Basında onun bir maceracı olduğu, Almanya tarafından kullanıldığı iddiaları seslendirilmektedir. (Reç 21 Dekabr (Aralık) 1914: 2; Russkiy İnvaid 13 Yanvar (Ocak) 1915: 1) Şüphesiz zafer kazanmış Rusların kendi komutanlarını övmesi, rakip komutanı ise alınan sonuç nedeniyle yerden yere vurması çok da yadırganmamalıdır. Halbuki Rus kaynaklarının Sarıkamış'ta yenilmek üzere olduklarından, telaşa kapıldıklarından ve hatta bölgeyi terk etmek niyetine düştüklerinden pek bahsetmeden sadece Enver Paşa'ya yüklenmeleri olayı propagandaya dönüştürmeye çalışmaları bakımından manidardır. Dolayısıyla bize göre sadece Enver Paşa'yı alınan sonuç nedeniyle suçlamak doğru olmasa gerekir. Çünkü hazırlanan plan ilk günlerde başarıyla icra edilmiş, Sarıkamış'a ulaşılmış, Rusların Kars ile bağlantısı kesilmiştir. Bütün bunlar onun askeri hamlesinin doğru olduğunu göstermektedir. (Aksun 2005: 220) Lakin Kafkas Ordusu'nun sürekli diğer hatlardan ve özellikle de Tiflis'ten takviye alması durumu Ruslar lehine değiştirmiştir. Buna rağmen Enver Paşa elindeki güçlerle defalarca Sarıkamış'a taarruz cesaretinde bulunmuş, fakat Rusların teknik üstünlüklerine galip gelememiştir. Diğer yandan bazı komutanların taktik hataları ve havanın muhalefeti nedeniyle yenilgi kaçınılmaz olmuştur. Sonuçta Türk askerinin cesaretli taarruzları son bulmuş, geri çekilmek zorunda kalmış, bu ise büyük bir faciaya neden olmuştur.

Sonuç

Türk bayraklı iki savaş gemisinin Rus limanlarını bombalaması üzerine Çarlık Rusyası Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, ardından Doğu Anadolu'da cephe hattını geçen Rus

Kafkas Ordusu, Erzurum'a doğru hamleler yapmıştır. Rus taarruzu ile beraber I. Dünya Savaşı boyunca iki tarafın çatışma noktası Doğu Anadolu yahut diğer ismiyle Kafkas Cephesi olmuştur.

Çatışmaların başlaması üzerine Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, Rus ordusunu mağlup ederek bölgeden atmak üzerine bir plan tasarlamıştır. İki aşamalı planın ilk aşamasına göre, öncelikle Sarıkamış'taki Rus birliklerinin kuşatmaya alınarak bölgeden uzaklaştırılması ve Kars ile Ardahan'ın tekrar Osmanlı hudutları içine alınması düşünülmüştür. Şayet başarıya ulaşılması halinde orduların ikinci aşamaya geçilerek III. Ordu'nun Kafkasya'ya doğru ilerlemesi planlanmıştır. Hazırlanan plana III. Ordu komutanlarının hava koşullarını gerekçe göstererek askerin kış şartlarında icra edilecek bir harekâta hazır olmadığını bildirmesi üzerine Enver Paşa bizzat Erzurum'a giderek ordunun başına geçmiş, 22 Aralık'ta da harekâtı başlatmıştır.

Fakat iyi planlanmasına rağmen gerek askeri hatalar gerekse de hava muhalefeti sebebiyle Sarıkamış Harekâtı, Osmanlı ordusunun büyük bir yenilgiyle sona ermiştir. Yenilgi ile bölgede konuşlu III. Ordu mevcudunu büyük oranda kaybetmiştir. Bu durum ise ertesi yıl Erzurum'un savunmasında sıkıntılara neden olmuş, sonuçta 1916 yılının 16 Şubat'ında Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

Sarıkamış Harekâtı dönemin Rus basınında gün-gün takip edilerek haberleştirilmiştir. Fakat bütün haber ve yazılarda basının yanlı davrandığı, zafer kazandıkça abartılı bir şekilde Kafkas Ordusunu ve komutanları övdüğü, bunun mukabilinde ise Osmanlı ordusu ve Enver Paşa'yı şiddetle eleştirdiği dikkat çekmiştir. Tabii basın Doğu Anadolu'daki kış şartlarında Osmanlı ordusunun başarısızlığının nedenlerini de irdelemiştir. Harekâta karar vermenin "akıl almaz" bir hata olduğunun altı çizilmiştir. Diğer yandan basında Türklerin Doğu Anadolu'da vahşet yaptıkları gibi iddialara yer verilmiş, lakin savaş başlamadan önce neden bölgede hiç vahşet yaşanmadığına değinilmemiştir. Dolayısıyla Rus basını yanlı ve abartılı haberleri ile ordularının Doğu Anadolu'daki mücadelelerine kamuoyu gözünde hak kazandırılmaya çalışmıştır.

Rus basını kadar diğer kaynakları da harekâtle ilgili değerlendirmelerinde Türk askerinin uysal bir şekilde kendisine verilen emirleri sadakatle yerine getirdiğini lakin komuta kademesinin askeri adeta ölüme sürüklediğini iddia etmiştir. Rus kaynakları Türk tarafının harekât öncesinde bölgeyi iyi tanımadığına ve elindeki haritaların hatalı olduğuna dikkat çekerek askerlerin rakipleri kadar hava ile de mücadele etmek zorunda kaldığını belirtmiştir.

Şurası da açıktır ki, Rus kaynakları olayın yaşandığı dönemde kendi hatalarını görmezden gelmiştir. Lakin daha sonralar, özellikle de Sovyetler döneminde kaleme alınan çalışmalarda, Türk askerinin şiddetli saldırısı altında bulunan Rus ordusunun Sarıkamış'ı terk etmek üzere hazırlandığı itiraf edilmiş, lakin son anda General Nikolay Yudenic'in makûs talihi değiştiren bir komutan olduğu anlatılmıştır.

Dolayısıyla harekâtle ilgili değerlendirmelerde bulunurken sadece Enver Paşa'ya yüklenmek ve onun hatalı olduğunu söylemek kanımızca doğru değildir. Savaşlarda kazanmak kadar kaybetmek de doğal bir sonuçtur. Hiçbir askeri komutan kaybetmek üzere bir savaşa girmez. Enver Paşa da harekâta kesin zafer parolasıyla çıkmıştı. Kuşkusuz harekâtın kış şartlarında vuku bulması sorunlar doğurmuştur. Diğer yandan paşa harekâta karar verdiğinde, bölgedeki Rus ordusunun III. Ordu karşısında zayıf noktalarını doğru tahmin etmiştir. Bu yüzden Ruslara ani ve hızlı bir darbe indirmek için beklemenin gereksiz olduğunu düşünmüştür. Lakin gerek bazı komuta hataları, gerekse de hava muhalefeti nedeniyle harekât yenilgiyle sonuçlanmıştır.

Summary

When two Turkish-flagged warships bombed Russian ports, Tsarist Russia declared war on the Ottoman Empire. Then the Caucasus army, which crossed the front line in Eastern Anatolia, made moves towards Erzurum. Despite the first defeats against the Russians in the direction of Köprüköy, the Ottoman army soon recovered. Moreover, on 11 November, on the order of Hasan İzzet Pasha it attacked and took a heavy blow to the Russian army in Köprüköy. On behalf of the Russians, the defeat was too heavy. General Georgiy Berkman, also known as the Sarikamis military unit, lost 40% of the total in this coup and had to retreat.

But this defeat was very frightened by the Russian military command. An Ottoman success and expansion in the region could certainly do great harm to the Russian interests in the South Caucasus. Because of that, the Russian general commander take the Caucasus Front as a priority front and decided to send new military units to the region.

The success was greeted with great joy by the Ottoman side, but the Turkish army did not fully assess the dramatic situation that the Russians had fallen into. The Turkish military command thought that the army would be surrounded by the Russians. On the other hand, the Russians tried to gather strenght as soon as possible. Indeed, despite a lot of moves of the III. Corp, the Russians managed to repel the attacks back with strong resistance. However, on November 21st, the Russian army, supported by reinforcements, attacked and stopped the Ottoman armies. In the meantime, the Turkish military command decided to withdraw the troops from the regions they had previously captured, due to winter repression, lack of durable roads and the fact that the soldiers are not ready for further war. So The Ottoman army withdrew 8-10 km in a night. In Istanbul War Minister Enver Pasha was not very happy about this news. He wanted the attack to continue but the military command continued to retreat. Thus, the partial successes gained in the square were shadowed.

The withdrawal of the Ottoman army from the positions was an unpleasant development in the eyes of the administration in Istanbul. Therefore Enver Pasha sent colonel Hafız Hakkı from Istanbul to Erzurum to examine the reasons for the withdrawal. He then left Istanbul on 5 December with the German Colonel Friedrich Bronsart von Schellendorf for Erzurum. After intensive work at the head of the III. Army he prepared a plan which will be a siege operation. At first the Russian army in Sarikamish will be destroyed, then Kars and Ardahan will be rescued, Baku will be conquered and all Caucasian Muslims will be encouraged to rebel against Tsarism.

But before the start of the Ottoman military operation there was an interesting development on the Russian side. Nikola, who previously visited the Russian soldiers on the West front, moved to Caucasian Front in late 1914. He traveled by train from Baku to Tbilisi, and after a few days in the city, he moved to Kars on 12 December. After receiving information from the military commander on the situation in Kars he unexpectedly went to Sarıkamış, a risky visit in order to raise the morals of the soldiers a few days before the Sarıkamış operation.

Thus, on 22 December 1914 under the command of Enver Pasha, Sarıkamış Operation started. Although harsh weather conditions, the operation continued successfully for the first few days but support was delayed. The 10.th Corps, which had to come to support the 9.th Corps against the Russian, caught great losses by passing the Allahuekber mountains due to heavy snowfall and snowstorm. Despite this, the survivors managed to reach the front of Sarıkamış.

Enver Pasha attacked Sarıkamış many times although the worse situation of his troupes.

Violent clashes took place on the streets. The Russian army commander, who thought he could not resist further, decided to withdraw from Sarikamis. But in the meantime the steady stance of General Nikola Yudenich, the chief of the Caucasus Army, and the fact that the Russians received reinforcements turned the situation in favor of the Russian forces.

Although very well planned, due to military mistakes and weather opposition, Sarikamish operation ended with a great defeat for the Ottoman army and caused the collapse of the 3.th Corps. This situation turned into one of the main reasons leading to the occupation of Erzurum in the following year. As a matter of fact, the Russian army, which started a sudden attack in early 1916, managed to capture a great opportunity in Eastern Anatolia by invading Erzurum on 16 February 1916.

Sarikamis Operation was reported in Russian press on a daily basis. Praising themselves exaggeratedly, the Russian press published various articles regarding Enver Pasha, Eastern Anatolia and the reasons for the failure of the operation in winter conditions in terms of the Ottoman army. In these articles it was underlined that it was an unbelievable mistake to decide on such an operation and it was stated that Turkish military has applied atrocities in eastern Anatolia. At the same time, the failures of Enver Pasha were also mentioned.

Other sources, as well as the Russian press, stated in their assessments about the operation that while the Turkish soldiers loyally obeyed the orders given to him, military commanders clearly sent them to death. Moreover, they emphasized that the Turkish military side did not have adequate knowledge about the region before the operation and that even the maps in his hand were inaccurate. So the Turkish soldiers had to fight not only against the Russians but also against extreme weather conditions.

As understandable from these reports, the Russian sources continuously tried to make the defeated Ottoman side responsible for the results of the operation. The tsarist press ignored his own failures while accusing the Ottoman army of not being well prepared for the operation, but in the Russian sources, which were published later, it was confessed that the situation of the Russian Caucasian army was not very well during the days of the operation. Especially studies published in the Sowjet period clearly stated that the Russian army which was under the violent attack of the Turkish soldiers was preparing to leave Sarikamis, but General Nikola Yudenich was the commander who turned the defeat into victory for the Russians.

Therefore, while interpreting the operation I think it is not right to just make Enver Pasha responsible for the failed operation. The more natural it is to win a battle, the more natural it is also to lose it. No commander goes into a war to lose it. Enver Pasha started the operation with the decisive message 'war until victory' but the lack of connection between the military units and the harsh weather conditions caused the heavy defeat.

Undoubtedly, the start of the operation in winter conditions can be considered as Enver Pasha's failure. However, it should not be overlooked that the reason for the launch of the operation was the information that the Russian army did not have enough troops in the Caucasian Front, given by the Turkish Intelligence Agency.

Considering the conditions of that day, all intelligence information could not be accurate. However, it was decided that the Russian army would be defeated before receiving support. Therefore, in the assessment of the operation both, the plan, the military and the heavy winter conditions should not be disregarded. It should be seen as a great success that the Turkish army entered deep into Sarikamis and seized the Kars-Sarikamis road.

Kaynaklar**Gazeteler**

- Armeyskiy Vestnik*, 25 Noyabr 1914, 30 Dekabr 1914.
Moskovskiya Vedomosti, 19 Dekabr 1914; 24 Dekabr 1914.
Reç, 12 Noyabr 1914; 21 Dekabr 1914; 24 Dekabr 1914.
Russkiy İnvaid, 13 Noyabr 1914; 20 Dekabr 1914; , 23 Dekabr 1914; 24 Dekabr 1914; 1 Yanvar 1915; 9 Yanvar 1915; 13 Yanvar 1915.
Sibirskaya Jizn, 23 Noyabr 1914.
Soldatskiy Vestnik Şestoy Armiy, 5 Dekabr 1914; 31 Dekabr 1914.
Soldatskiy Vestnik Petrogradskago Voennago Okrug, 24 Dekabr 1914; 31 Dekabr 1914.
Veçerneye Vremya, 4 Yanvar 1915.
Vestnik X. Armiy, 18 Dekabr 1914; 24 Dekabr 1914; 28 Dekabr 1914; 30 Dekabr 1914.
Letopis Voyn (1914), N: 17, s. 272-275; (1915). N: 20, s. 316-320; N: 21, s. 330-338.

Kaynak Eserler

- BERKMAN, Georgiy (1934), *Sarıkamışskaya Operatsiya 12-24 Dekabrya 1914 Goda (Nekotoriye Dokumenti)*, Parij: İmprimerie Pascal.
DUBENSKİY, Dimitriy (1915-1916), *Ego İmperatorskoye Veliçestvo Gosudar İmperator Nikola Aleksandroviç v Deystvuyuşey Armiy: Noyabr –Dekabr 1914*, Petrograd: İzdaniye Ministerstva İmperatorskogo Dvora.
God Voyn: S 19-go İyulya 1914 G. Po 19 İyulya 1915 G. (1915), Moskva: İzdatelstvo D. Y. Mayakovskogo.
KORSUN, Nikolay (1937), *Sarıkamışskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyn V 1914-1915 Godu*, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR.
KORSUN, Nikolay (1946), *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo Ministerstva Voorujennih Sil Soyuza SSR.
MASLOVSKĪ, Yevgeni (1933), *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Paris: Knigoizdatelstvo Vozrojdeniye.
NİKOLSKĪY, Vladimir (1933), *Sarıkamışskaya Operatsiya: 12-24 Dekabrya st. 1914 Goda*, Sofia: Peçatnitsa Drevne Bulgaria.
ZAYONÇKOVSKĪ, Andrey (1939), *Mirovaya Voyna 1914-1918 G. G.*, Tom I, Moskva: Gosudarstvennoye Voennoye İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuza SSR.

Araştırma Eserler

- AKSUN, Ziya Nur (2005), *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
BAŞAR, Zeki (1974), *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
BİNARK, İsmet (2001), *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi: 3'ncü Ordu Harekâtı, (1993), Cilt II, Birinci Kitap, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
BONDARENKO, Vyacheslav (2013), *Geroy Mirovoy Voyn*, Moskva: Molodaya Gvardiya.
DEMİREL, Muammer (1996), *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
DEMİRTAŞ, Asuman Arslan (2015), *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
ÇAKMAK, Fevzi (2011), *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
ELİSEYEV, Fedor (2001), *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo.
EYÜPOĞLU, İsmail (2006), "91. Yılında Sarıkamış Tarruzu", *Atatürk Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 31, s. 93-103.
KARAL, Enver Ziya (1999), *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
KERSNOVSKĪY, Anton (1994), *İstoriya Russkoy Armiy: 1915-1917*, Tom 4, Moskva: İzdatelstvo

Golos.

KURAT, Akdes Nimet (1987), *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İstoriya SSSR: *S Drevneyshih Vremen Do Nashih Dney*, (1968), tom 6, Moskva 1968, İzdatelstvo Nauka.

LARCHER, Maurice (2010), *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri: Kafkas Harekâtı-I*, Çev: Can Kapyalı, İstanbul: Omnia Yayınları.

MALKOV, Viktor (1998), *Pervaya Mirovaya Voyna: Prolog XX Veka*, Moskva: İzdatelstvo Nauka.

"Nikolay Nikolayeviç", *Sovetskaya Voennaya Ensklopediya*, (1978), Tom 5, Moskva: İzdatelstvo Voenizdat.

OLEYNIKOV, Aleksey (2016), *Turetskiy Front Rossii: 1914- 1917*, Moskva: İzdatelstvo Veçe.

ÖĞÜN, Tuncay –Sibgatullina Alfina (2013, Kasım), "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılın Girenken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies*, Volume 5, Issue 6, p. 89-111.

ÖĞÜN, Tuncay (2014, Mayıs), "Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi'nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı", *TYB Akademi Dergisi*, Sayı 11, s. 69-90.

ÖĞÜN, Tuncay (2015, Temmuz-Aralık), "Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı", *Yeni Türkiye*, Sayı 73, s. 765-794.

ÖĞÜN, Tuncay (2015, Temmuz-Aralık), "Turan Yolunda Bir Serap: Çoruh Vadisi Harekâtının Ve Ardahan Baskınının Osmanlı Basınındaki Yansımaları", *Yeni Türkiye: Kafkaslar Özel Sayısı*, Sayı 73, s. 806-820.

ÖĞÜN, Tuncay (2016), "Sarıkamış Harekâtı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek Cilt 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, s. 476-479.

ÖĞÜN, Tuncay (2018), "Köprükoy ve Azap Muharebelerinin Osmanlı Basınındaki Yansımaları", *Osmanlı Hakimiyetinin 500. Ve Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*, 12-13 Mart 2018, Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları: s. 678-691.

ÖĞÜN, Tuncay (2018, Bahar), "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (97), s. 81-108.

"Sarıkamışkaya Operatsiya 1914-1915" (1955), *Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya*, Tom 38, Moskva: Gosudarstvennoye Nauçnoye İzdatelstvo "Bolşaya Sovetskaya Ensklopediya", s. 124-125.

"Sarıkamışkaya Operatsiya", *Sovetskaya İstoriçeskaya Ensklopediya*, (1969), Tom 12, Moskva: İzdatelstvo Sovetskaya Ensklopediya, s. 563.

STROKOV, Aleksandr (1974), *Voorujennyye Silı İ Voennoye İskusstvo V Pervoy Mirovoy Voynе*, Moskva: Voennoye İzdatelstvo Ministerstva Oborony SSSR.

ŞEFOV, Nikolay (2006), *Bitvi Rossii*, Moskva: İzdatelstvo ACT.

ŞİROKORAD, Aleksandr (2009), *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları*, çev: Nergize Turaeva, İstanbul: Selenge Yayınları.

ŞİŞOV, Aleksey (2004), *Yudenıç: General Suvorovskoy Şkolu*, Moskva: İzdatelstvo Veçe.

TEKİR, Süleyman (2015), "Sarıkamış Harekâtı'nda Türk ve Rus Kayıpları", *Yeni Türkiye: Kafkaslar Özel Sayısı III*, Sayı 73, s. 795-805.

YÜKSEL, Mevlüt (2006), *Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EKLER

Sarıkamış Harekâtı Haritası

(Kaynak: Nikolay Korsun, Sarıkamışskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynе V 1914-1915 Godu, Moskva 1937)

Въ Сарыкъамышѣ. Начальникъ дивизіи ген.-лейт. де-Виттъ съ своимъ штабомъ.

Sarıkamış'ta Rus 39. Tümenin Karargahı

(Kaynak: Letopis Voynı, 18 Aprel 1915)

Сарыкамышъ. Его Величество принимаетъ ординарцевъ на станци.

Sarıkamış. II. Nikola istasyonda özel askeri birlikleri selamlıyor

(Kaynak: Dimitri Dubenskiy, *Ego İmperatorskoye Veliçestvo Gosudar İmperator Nikola Aleksandroviç v Deystvuyuşey Armiy: Noyabr – Dekabr 1914*, Petrograd 1915-1916, s. 74)

Турецкіе военнопленные.

Esir Düşmüş Türk Askerleri
(Kaynak: Letopis Voynu, 10 Yanvar 1915)